

Za razliku od mislilaca koji su smatrali da je moguće proznaći sredstvo kako bi se »dimenzija prisile« pomirila s »političkim konceptom utemeljenim na slobodi«, Weber pobija svako pomirenje takve vrste i to je, prema autorici, njegova originalnost. Kroz njegove se analize očitava povijest oblikovanja modernih sociopolitičkih institucija, koja otkriva blisku povezanost između ekonomske i pravne slobode, s jedne, i petrifikacije socijalnih struktura, s druge strane, između napretka demokracije i napretka birokracije. Iskorjenjivanje statusnih nejednakosti (što je glavni domet revolucija 18. i 19. stoljeća) ostavilo je slobodno polje za razvoj klasnih razlika, a oduzimanje moći »uglednicima« otvorilo je put za birokrate. Za onoga tko je svoje političko mišljenje oblikovao na čitanju klasičnih tekstova filozofske tradicije, Weberove su definicije demokracije, liberalizma, legitimnosti itd. zbudjujuće i šokantne. Stoga su se interpreti socijalističkih nagnuća vrlo teško »navikavali« na političke implikacije sadržane u djelima tog velikog mislioca. Tim više što je on izričito iskazivao bojazan od socijalističkih revolucija. Ta je bojazan proizlazila iz uvjerenja da birokratsko upravljanje, zbog svoje efikasnosti, odnosi pobjedu nad svim drugim oblicima upravljanja. A iz socijalističkih revolucija, smatrao je, nastat će krajnji oblik birokratizacije. Bez obzira na očekivanja revolucionara, krajnja će se birokratizacija pojaviti kao rezultat ukidanja privatnog vlasništva i to će stvoriti jedan »praktički nerazoriv oblik dominacije«. Autorica dodaje da se ta Weberova prognoza pokazala pogrešnom. »Raspad sustava socijalističkih država očituje neefikasnost i nemoć državne birokracije da sama svladava probleme masovnih društava«. No ta pogreška ništa ne znači za Weberov »suhi« znanstveni realizam (»hegemoniju ciljne racionalnosti«). Dapače, ona je mogla proizaći upravo iz takvog poimanja znanosti u raščaranom svijetu. A to je znanost koja misli racionalnost postojećeg i tu racio-

nalnost uzima kao mjerilo za razumijevanje stvarnosti. To je zajednička značajka Hegelove i Weberove misli. Stoga autorica zaključuje: »Misliti racionalnost onoga što jest, to je program na kojem su, različitim sredstvima, radili Hegel i Max Weber«.

Rade Kalanj

Michael Novak

THE CATHOLIC ETHIC AND THE SPIRIT OF CAPITALISM

The Free Press, A Division of Macmillan, Inc., New York, 1993, 318 str.

Prije nekoliko godina objavljen je hrvatski prijevod Novakove knjige *Duh demokratskog kapitalizma* (Globus, Zagreb, 1993). Time je našoj čitateljskoj javnosti pružena mogućnost da upozna intelektualni profil ovog američkog autora koji pripada neoliberalnoj struji ekonomske teorije i socijalne misli. Za Novaka, kao ozbiljnog a ne konjunktornog neoliberala, karakteristično je da u svom načinu mišljenja ide mnogo dalje od puke ekonomističke argumentacije. Njegova su ekonomska stajališta utemeljena na sasvim određenom filozofskom svjetonazoru, moralnom uvjerenju i političkom idealu. U tom je pogledu najbliži Tocquevilleu i Hayeku, na koje se vrlo rado i često poziva. Za razliku od drugih neoliberala, on se deklarira i kao poklonik kršćanskog humanizma, pri čemu najviše uvažava neotomističkog filozofa i teologa Jacquesa Maritaina, kojemu se obraća kao najboljem modernom tumaču kršćanske misaone tradicije. O svim navedenim značajkama i sklonostima Novakova teorijskog pristupa još uvjerljivije svjedoči njegova knjiga *Katolička etika i duh kapitalizma*, kojom ćemo se kratko pozabaviti u ovom prikazu.

Prva i neizbježna asocijacija koju izaziva naslov ove knjige jest klasično Weberovo djelo **Protestantska etika i duh kapitalizma**. Ta sličnost naslova nije nimalo slučajna, nego je plod sasvim svjesne autorove namjere. Cijela je Novakova knjiga zapravo polemika s Maxom Weberom odnosno s njegovom temeljnom tezom da je protestantsko–asketski etički svjetonazor najviše pogodovao usponu modernog kapitalizma. Novak, dakako, visoko cijeni Weberov doprinos socijalnim znanostima. Dapače, tvrdi on, taj doprinos nadrašta sve druge mislioce prve polovice 20. stoljeća. Posebna se Weberova zasluga sastoji u tome da je – protivno snažnim strujama materijalističkog determinizma – istaknuo bitnu važnost **duhovne** dimenzije modernog kapitalističkog razvitka i na taj način pokazao kako kapitalizam nije samo gomilanje bogatstva nego i određena kultura, duhovnost, moralni habitus. (»Spektakularni ekonomski uspjeh Japana, primjerice, nije lako objasniti isključivo materijalnim terminima. U usporedbi s Brazilcima, čiji su materijalni resursi golemi i koji žive na širokom prostoru, 140 milijuna Japanaca živi na izuzetno stisnutom prostoru na kojem su prirodni resursi oskudni a energetske resursi gotovo ništavni. Pa ipak, Japan je bogat a Brazil siromašan.«) No bitna Weberova greška (»granica«, »zabluda«) leži u činjenici da je on tu duhovnu dimenziju (»novi Geist ili duh ili kulturno nadahnuće«) reducirao na protestantizam, točnije na samo jednu verziju protestantizma – kalvinizam, čime je automatski »osiromašio« viševrnost protestantskog svjetonazora i zanemario »druge oblike duha kapitalizma«. Osim toga, Weberove su istraživačke elaboracije protestantizma nedostatne; one više počivaju na nekim impresijama pojedinih tumača nego na izvornim mišljenjima protestantskih teologa.

Ali, unatoč tome, Weberova je interpretativna paradigma zadobila takvu snagu da je s vremenom postala nekom vrstom općeusvojenog kanona. Novaka najviše

muči činjenica da je u tom kanonu diskvalificirana katolička duhovnost, što znači da se katoličkoj verziji kršćanskog svjetonazora odriče mogućnost (potencijal) djelotvornog utjecaja na svjetovni razvoj modernog kapitalističkog tipa. S tom se tezom teško pomiriti ima li se na umu širina, snaga i univerzalnost katoličke kulturno–religijske tradicije, koja je povijesno toliko evidentna da je ne treba posebno ni obrazlagati. Opovrgavanje te teze središnja je nit vodilja Novakove knjige. Imajući na umu istočnoeuropske narode, koji su upravo izašli iz komunističkog sustava, i narode Latinske Amerike, koji su suočeni s paklenim krugom siromaštva, on želi pokazati da je katoličanstvo komplementarno duhu kapitalističkog razvoja i da su njegova suvremena doktrinarna nastojanja podudarna s intencijama i dometima **slobodnog društva** kakvo se oblikuje u krilu razvijenih kapitalističkih zemalja. Tu podudarnost i komplementarnost izvodi iz analize katoličkog socijalnog nauka, odnosno iz evolucije encikličke misli u posljednjih stotinjak godina. U toj su stogodišnjoj evoluciji ključnu ulogu odigrala tri pontifikata i tri papinske enciklike: pontifikat Lava XIII. s enciklikom **Rerum novarum** (1891), pontifikat Pia XI. s enciklikom **Quadragesimo anno** (1931) i pontifikat Ivana Pavla II. s enciklikom **Centesimus annus** (1991). Navedene su enciklike obilježene duhom svoga vremena, i po tome se međusobno razlikuju, ali im je zajedničko da u konačnici dopiru do istih onih temeljnih načela na kojima počiva razvojna sposobnost kapitalističkih društava. U katoličkom socijalnom nauku Novak zapravo nalazi legitimacijsko uporište za svoje neoliberalne poglede.

Analizirajući enciklike u neoliberalnom ključu, Novak na početku konstatira da je katoličke kulturno–religijske sredine dugo vremena obilježavala izrazita rezistentnost prema kapitalističkom tipu društvene organizacije. Tu je rezistentnost, s iznenađenjem, zapazio za vrijeme

studijskog boravka u Italiji ranih pedesetih godina. To ga je ponukalo da malo bolje zaviri u noviju talijansku povijest, a posebno u povijest kršćanskodemokratske političke struje koja je odigrala presudnu ulogu nakon Drugog svjetskog rata. Tada otkriva knjigu Amintorea Fanfania, **Katolicizam, protestantizam i kapitalizam** (1935), koja mu je mnogo toga razjasnila. Fanfani je jedan od utemeljitelja i prvaka talijanske kršćanske demokracije i stoga se njegovi stavovi mogu tumačiti kao tipičan izraz katoličke političke kulture. Ukratko, taj je demokršćanski političar i ideolog izričito nenaklonjen kapitalizmu. Štoviše, on drži da se katoličokršćanski svjetonazor nikako ne može složiti s normama i vrijednostima kakve zagovara kapitalizam. To, drugim riječima, znači da se daje za pravo Weberu i da katoličanstvo samo priznaje svoju inkompatibilnost s duhom kapitalizma. To je razlog zbog kojeg se Novak, četrdeset godina nakon »otkrića« Fanfanijeve knjige, vraća na socijalni nauk Katoličke crkve, pomoću kojeg želi dokazati da ni Fanfani ni Weber nemaju pravo.

Za razumijevanje Novakove analitičke intencije valja imati na umu dva bitna konceptualna sklopa. Jedan se odnosi na definiciju kapitalizma a drugi na određenje slobodnog društva. Uobičajenu definiciju kapitalizma tvore tri sastavna elementa: **privatno vlasništvo**, **postojanje tržišta** i **profit** (akumulacija kapitala). Novak ne osporava točnost te definicije, ali drži da je ona posve redukcionista. Kapitalizam je naime mnogo više od toga: on ima svoju kulturu, vrijednosti, duhovnost, navike, etička uvjerenja itd. Jedno od njegovih najvažnijih obilježja jest habitus slobode i slobodne inicijative koja ljudima pruža mogućnost da se slobodno udružuju (Tocquevilleovo »umijeće asocijacija«) i da tako prevladavaju atomistički individualizam koji se inače smatra najlošijom stranom liberalne ekonomije. Novak, dakle, proširuje ustaljenu definiciju kapitalizma, a to ga odmah dovodi do

drugog konceptualnog sklopa, do određenja slobodnog društva. Slobodno društvo, prema njegovu mišljenju, tvore tri sastavnice: **slobodna ekonomija**, **slobodna politička sfera** i **slobodni religijsko-kulturni sustav**. Te su tri sastavnice, uzete zajedno, odlučujuće utjecale na dinamičku sposobnost visokorazvijenih modernih društava, a njihovo je nepostojanje dovelo do zaostajanja i stagnacije društava trećeg svijeta, do propasti socijalističkih sustava. Navedena je konceptualizacija u osnovi podudarna s konceptualnom evolucijom katoličke socijalne doktrine.

Enciklika Lava XIII., **Rerum novarum**, koja utemeljuje »modernu kršćansku antropologiju«, mogla bi se najsazetije označiti kao doktrinarna afirmacija **slobode udruživanja** koju omogućuje liberalnodemokratska institucionalizacija kapitalističkog društva. Prema kapitalizmu se ta enciklika odnosi kritički, ali ipak podržava njegove temeljne vrijednosti, a prije svega pravo na privatno vlasništvo i slobodu socijalnih aktera da se udružuju u obrani svojih legitimnih interesa. Prema socijalizmu, pak, njezin je stav posve negativan. »Ona socijalizmu kaže Ne, a kapitalizmu Možda«. To »Možda« Novak tumači kao podršku onom aspektu liberalnog kapitalizma koji ljudima jamči temeljnu slobodu osobne i kolektivne inicijative, koji im omogućuje da se, bez izvanjskog diktata, zalažu za svoj probitak, dostojanstvo i priznanje. Nejednakosti postoje, one su čak i prirodne, ali se njihovo uklanjanje ili smanjivanje također mora provoditi »prirodnim« putem, a to znači priznavanjem privatnog vlasništva i individualne poduzimljivosti koja je za sve jednaka. Lav XIII., prema Novakovu mišljenju, inauguriira socijalno pitanje, ali rješenje ne traži u socijalizmu (koji osuđuje), nego u moralnim i antropološkim korekcijama liberalnog kapitalizma. A te su korekcije moguće već samim tim što liberalni poredak počiva na priznanju »kreativne sposobnosti ljudskog uma i njegova stalnog ino-

vativnog nastojanja«. Prema tome, enciklika Lava XIII. ustanovljuje barem tri supstancijalne značajke koje govore u prilog »demokratskog kapitalizma«, a to su: sloboda udruživanja, stvaralački potencijal čovjekova uma i inventivna (inovatorska) crta ljudske osobe u okolnostima slobodnog političkog poretka. Tu Novak naglašava veliku sličnost između encikličkih stajališta i pogleda markantnih ekonomskih mislilaca 20. stoljeća, kao što su Schumpeter i Hayek.

Nešto više analitičkih tegoba Novak ima s enciklikom Pia XI., *Quadragesimo anno*. Ta enciklika naime tematizira pitanje socijalne pravde, i to u okolnostima uspona talijanskog fašizma i totalitarnog političkog koncepta općenito. Prema Piu XI. Novak inače gaji posebne simpatije i respekt upravo zbog njegovih jasnih protivljenja totalitarizmu i socijalnoj nepravdi. No za onoga tko zastupa neoliberalno poimanje društva postavlja se delikatno pitanje kako pomiriti papinu tematizaciju socijalne pravde i liberalističko protivljenje svim oblicima državnog autoriteta koji izvanjski interveniraju na tržišnoekonomski poredak stvari? Novak smatra da je Pio XI. bio pod snažnim utjecajem njemačkog jezuitskog teologa Oswalda von Nell-Breuninga, koji je tvorac idejnog nacrta enciklike *Quadragesimo anno*. Zadržavajući njemu, socijalna je pravda – u vidokrugu Pia XI. – zadobila gotovo kanonsko značenje. Ali i sam je papa, po vlastitim sklonostima, taj koncept prigrlio kao logičan nastavak ideja Lava XIII. i kao zbiljsko, općeprihvatljivo uporište katoličke socijalne doktrine. No pogleda li se sam tekst enciklike, očigledno je da papa ne zagovara nikakav socijalistički koncept socijalne pravde i da se protivi svakoj ulozi države koja bi ugrožavala slobodu demokratskokapitalističkih institucija. Kada djeluje u skladu s idejom općeg dobra, država ne mora nužno imati arbitrarnu, nego asistencijalnu ulogu. Osim toga, Novak osobito naglašava one ideje Pia XI. koje su u skladu s konceptom civilnog

društva, a to opet znači s mogućnostima slobodnog udruživanja socijalnih aktera, njihova kreativnog i inventivnog djelovanja kako za vlastiti tako i za opći probitak. Socijalnu je pravdu teško uspostaviti kao poredak, ali ju je moguće stalno zastupati kao vrlinu. Izvanjski joj autoritet (državna vlast) može pomoći, ali je ne može nametati. Prema tome, ravnoteža između socijalne pravde kao »vodećeg načela« i asistencijalne potpore državne moći pruža realne izgleda za pravedan poredak. Da slučajno ne bi zapao u iskušenje socijalne države (na koju podsjeća prethodni stav), Novak ističe da demokratski kapitalizam sam po sebi sadrži elemente te ravnoteže koja se očituje u dinamičkom međuodnosu pojedinaca, grupa, institucija, podijeljenih i međusobno kontroliranih razina vlasti itd. Drugim riječima, i socijalna je pravda enciklički mišljena u liberalnokapitalističkom a ne u socijalističkom ili državnoautoritarnom ključu. I u tom je pogledu katoličko socijalno učenje podudarno s logikom demokratskog kapitalizma.

Najviše pozornosti, međutim, Novak poklanja enciklici Ivana Pavla II. *Centesimus annus*. Ona je kruna razvoja moderne kršćanske antropologije i najjači argument protiv Weberove paradigme. Novak ne krije svoje oduševljenje pontifikatom Ivana Pavla II., a njegovu encikliku smatra najlucidnijim dokumentom protiv nihilizma, bezizglednosti i relativizma. To je dokument koji pruža nadu i Novak ga priziva u pomoć kao prihvatljiv razvojni putokaz za narode Istočne Europe i Latinjske Amerike. *Centesimus annus* najdalje ide u afirmaciji tročlane strukture slobodnog društva ili demokratskog kapitalizma (ekonomska sloboda, politička sloboda, kulturno-religijska sloboda). Prateći enciklički tekst, Novak izvlači niz kategoričkih zaključaka. Ta enciklika, kaže on, zagovara nešto što bismo mogli nazvati »ekologijom slobode«. To je sloboda koja proizlazi iz zakona (»ordered liberty«) i koja je bliska onom poimanju slobode ko-

je susrećemo u angloameričkoj kulturno-političkoj tradiciji. Ta enciklika može biti i uporištem »moralne ekologije«, a to znači takvog poimanja moraliteta koje se ne protivi ljudskim zadovoljstvima, ali ih veže za ljudsko dostojanstvo (kulturu, vrijednosti, kreativni smisao). Stoga nije ni čudno da papa poziva na »veliki kulturni i odgojni rad«. Novak se, u svojoj »ekološkoj« interpretacije enciklike, ne bavi onim njezinim dimenzijama koje zaista temeljito problematiziraju goruća pitanja prirode, okoliša, resursa, rizika, i to je nesumnjivo bitna nedostatnost njegova neoliberalnog ekonomskog uvjerenja. Nadalje, *Centesimus annus* »pomiruje ekonomiju i religiju«. Religijske vrijednosti ljudske osobe ona istodobno uzima kao najvažnije značajke ekonomske aktivnosti (poduzimljivost, inventivnost, autonomni karakter, građanska odgovornost). Ona, prema tome, inzistira na onome što danas tvori ključ svakog razvoja, a to je presudna vrijednost ljudskog kapitala (ljudskih resursa), njegova nadređenost materijalnom kapitalu. Tu pohvalu kreativnoj subjektivnosti Novak permanentno evocira, smatra je osnovnom značajkom encikličke socijalne antropologije i rječitim izrazom njezine filozofske dubine. Iz nje izrasta stav o »poduzetništvu kao pozivu, vrlini i pravu«, što Novak – namjerno pretjerujući – tumači ovako: »Danas smo svi kapitalisti, čak i papa«. Zahvaljujući enciklici *Centesimus annus* katolička kultura prestaje o kapitalizmu govoriti na pejorativan (reducirano instrumentalan) način i počinje ga poimati kao određeni »poredak vrlina usmjeren na stvaranje i sustvaranje budućnosti svijeta«. Novak konstatira da je »Ivan Pavao II. utemeljio kapitalistički ethos na pozitivnom uvjerenju židovstva i kršćanstva, na njihovoj sposobnosti da inspiriraju nove vizije i stvaralačka djela, a ne na negativnom ovosvjetovnom asketizmu kojeg je Weber zasnovao na protestantskoj etici. Židovskom, katoličkom i protestantskom poimanju ekonomskog djelovanja

zajednička je predanost ili poziv, dakle ono što je Weber pogrešno označio kao distinkciju protestantizma. Svaki je židov i svaki kršćanin pozvan da bude sličan bogu, svaki je stvoren na sliku božju i pozvan da bude aktivan i kreativan. Odatle proizlazi očigledni dinamizam kršćanskih i židovskih naroda u povijesti čovječanstva«.

Ako bi se, polazeći od intencija enciklike *Centesimus annus*, postavilo pitanje koje je glavno moralno-religijsko opravdanje kapitalizma, moglo bi se odgovoriti da je to ponajprije »kombinacija slobodnog prostora što ga on stvara u društvu, nezavisnosti privatnog vlasništva, slobode ekonomskog izbora i širokih građanskih sloboda«. No njegovo je opravdanje također stvaranje socijalnog prosperiteta, stalno podizanje životnog standarda siromašnih. Novaku se ipak čini da je od svega najvažniji papin zahtjev koji »kapitalizmu nalaže osobitu moralnu strogost, moralne vrijednosti i vrline«. Polemizirajući s P. Bergerom i P. Johnsonom, Novak drži da upravo navedeni papin kriterij govori o duhovnoj dimenziji kapitalizma koja se zanemaruje u ime posve tehničkog i instrumentalnog shvaćanja. Kapitalizam ima visoke **moralne standarde**, i to je ono što je Ivan Pavao II. izrazio na najbolji način.

Zanimljivo je, ali posve u duhu Novakova »čitanja« enciklika, da *Epilog* knjige ima podnaslov *Kreativna osoba*. U tome je, kao što je prethodno već isticano, sažeta njegova interpretacija kršćanskokatoličke socijalne antropologije. Rezimirajući tradiciju papinske socijalne misli od 1891. do 1991. godine, Novak konstatira da je ona dala »univerzalan doprinos razvoju socijalne etike našega doba«. Njezin se doprinos očituje u sedam moralnih tema: priznanju društvene naravi ljudske osobe, koja se ozbiljuje pomoću obitelji, prijateljstva, civilnog društva i opće solidarnosti; načelu subsidiarnosti koje se potvrđuje »vrlinom socijalne pravde«; slobodi i odgovornosti (dakle, dostojanstvu)

osoba; vrlinama prijeko potrebnim za dokazivanje osobne odgovornosti; kreativnoj subjektivnosti; jedinstvu u različitostima; naglašavanju bivanja a ne imanja. Ali to nije sve. Katolička socijalna doktrina daje podlogu za utemeljenje »novog kršćanskog humanizma« koji odgovara kontekstu i intencijama slobodnog društva (demokratskog kapitalizma). Moderna iskustva Katoličke crkve dodaju »starom i srednjovjekovnom popisu vrednota« cijeli niz novih vrлина koje proširuju i osuvremenjuju kršćanskohumanistički obzor. Novak se ne zadržava na toj konstataciji, nego daje prilično podroban popis tih »novih vrлина«. Među njima su najvažnije: **inicijativa**, koja potvrđuje suverenost građana, izvornost njihova društvenog djelovanja; **pođuzetnost**, koja potvrđuje sposobnost građana (osobito u ekonomskoj sferi) da sami ispunjavaju svoje životne zadatke, a ne da »prekriženih ruku« čekaju pomoć »drugih«; **društvena suradnja**, u kojoj dolazi do izražaja osnovno svojstvo demokratskog življenja, a to je sklonost i umijeće udruživanja s »drugima«; **javna duhovnost i građanska odgovornost**, u kojoj se afirmira odnos građana prema zajedničkim životnim vrednotama (recimo, zaštiti prirode, uređenju prostora, javnim dobrima općenito). Tome Novak dodaje još nekoliko »vrлина bitnih za održanje slobodnog društva«, ali njihovo značenje ne diže na rang sadržajne definicije (navika da se djeluje kao »lojalna opozicija«; umijeće kompromisa u praktičnim postupcima; navika iskazivanja respekta prema drugima itd.). Međutim, sve se te vrline, kako sugerira i sam Novak, na kraju slijevaju u ono što on smatra središnjom zajedničkom idejom kršćanskog humanizma i slobodnog društva, a to je ljudska kreativnost. »Najdublje moralno opravdanje kapitalističkog sustava ne sastoji se samo u tome što on služi slobodi bolje od bilo kojeg drugog poznatog sustava, niti u tome što više nego ijedan drugi sustav poboljšava životni standard siromašnih, niti

pak u tome što bolje od bilo koje socijalističke tradicije ili tradicionalnih društava trećeg svijeta održava ravnotežu između ljudi i okoliša. Sve se te stvari mogu empirijski verificirati. No prava moralna strogost kapitalizma povezana je s njegovim unapređivanjem ljudske kreativnosti... Ljudska je kreativnost prvi prirodni resurs. Otkloniti institucionalnu represiju koja sada sputava tu kreativnost — to je golemi zadatak na koji nas poziva katolička etika«. Takvo Novakovo »čitanje« enciklika moglo bi se prokomentirati kao upotreba katoličkog socijalnog nauka za apologiju liberalnog kapitalizma. Taj prigovor dobrim dijelom stoji, ali Novaku valja priznati da su njegovi argumenti za liberalnodemokratsku soluciju dosta jaki i bez kršćanskog doktrinarnog pokrića. Ono mu je uostalom trebalo ponajprije zbog toga da razgradi Weberov »protestantski kanon« i da pokaže kako je katolička etika — posljednjih stotinjak godina — eksplicitno dospjela do »duha kapitalizma«. Ta simbioza, misli on, nosi u sebi najveći razvojni potencijal.

Rade Kalanj

François Ost

LA NATURE HORS LA LOI

L'écologie à l'épreuve du droit

Editions La Découverte, Pariz, 1995, 346 str.

O pravnoj dimenziji ekološkog problema napisano je razmjerno malo ozbiljnih knjiga i studija. O njoj se doduše intenzivno raspravlja, jer valja odgovoriti na rastuće izazove normativne regulacije, ali su rijetka djela u kojima se ona tematizira kao relevantno znanstveno-teorijsko pitanje. Ta se činjenica može objasniti genezom ekološke misli proteklih tridesetak godina. Prvo je »otkrivena« ekološka kriza, a zatim su uslijedila fundamentalna